

ЗАХІДНОДОНУЗЛАВСЬКИЙ КУРГАН ДОБИ БРОНЗИ

Статтю присвячено публікації матеріалів розкопок стратифікованого кургану з похованнями доби ранньої та середньої бронзи в Західному Криму, де виявлено виразні поховальні ритуали і речовий супровід з антропоморфною скульптурою включно.

1981 р. Донузлавська експедиція Інституту археології АН СРСР та Євпаторійського музею розкопала курган у Чорноморському р-ні Кримської обл. (АР Крим) на північному березі західної гирлової бухти озера-затоки Донузлав, у 30 м на південний схід від античного Західнодонузлавського городища¹.

Поверхню кургану розорювали, його висота від рівня похованого ґрунту 1,2 м, діаметр — 34 м (рис. 1). У стратиграфії центральної бровки (північ — південь) виокремлювався первинний насип діаметром близько 19 м. Досипка пов'язується з катакомбними похованнями. Загалом у кургані виявлено 23 поховання: 13 з них — ямної культури, 7 — катакомбної, 1 — передскіфське та 2 — не визначені. Основним виявилось поховання 14 (ямної культури), решта — впускні. Поховання 1 та 2 майже повністю знищені оранкою, у похованнях 4, 10, 13, 23 не виявлено кістяків, а поховання 8 та 18 були парними. Антропологічні визначення здійснила Т.С. Кондукторова (Московський державний університет).

Поховання 1 (ямне?) виявлено в насипу під орним шаром, у 7,5 м на південь — південь — захід від центру кургану. Там знайдено розрізнені кістки людини та мушлі устриць.

Поховання 2 (не визначено) знаходилося в насипу біля поверхні в 13 м на південний захід від центру, будучи найвіддаленішим. Воно здійснене вже по досипці насипу і тому зараховано до найпізніших у кургані. Віціли лише трубочасті кістки дорослої людини.

Поховання 3 (не визначено) знайдено в насипу біля поверхні в 11 м на південний захід від центру. Його здійснено також після досипки. Обриси поховальної споруди не прослідковували. Кістяк дитини (оранкою були знесені череп та ліва нога) лежав головою на захід — північ — захід, випростано на спині з руками вздовж тулуба. Сліди вохри не спостерігалися.

Поховання 4 (ямне) було виявлене в 6,2 м на схід — північ — схід від центру в насипу. Скупчення дрібних камінців утворювали один шар, перекриваючи нижню частину могильної ями, орієнтованої з півночі на південь і впушеної до материка на 0,6 м. Яма мала прямокутну форму (1,4 × 0,9 м) із прямовисними стінками. У засипці траплялися окремі надто пофарбовані кістки людини, щелепа барана та кілька грубостінних уламків горщика. На дні ж ями ні кістяка, ні речей не виявлено.

Поховання 5 (передскіфське) впушене по центру до верхівки кургану, де біля поверхні знайдено величезні чотири брили, що лежали одна на одній. Розміри брил до 1,25 × 0,62 × 0,15 м. Під нижньою з них, що лежала похило, на глибині 1,05 м від 0 знаходився кістяк людини (рис. 2, 8). Нижня частина поховальної споруди, що прорізувала материковий викид з основного поховання 14, оконтурилася в плані широтно орієнтованим прямокутником із заокругленими кутами площею 1,35 × 1,1 м. Виходячи з розташування брил перекриття можна вважати, що це був підбій, вхідна яма якого знаходилася з південної сторони. Кістяк чоловіка лежав головою до сходу на лівому боці з підібганими до крижів ногами. Ліва рука, ледь зігнута в лікті, була відведена перед грудьми, а права — зігнута в лікті під тупим кутом і покладена впоперек тулуба, при цьому кисті обох рук були з'єднані. У проміжку між грудьми та руками нечисленний супровід: точило з цупкого пісковику завдовжки 14 см із круглим отвором для підвішування на пояс, кременевий

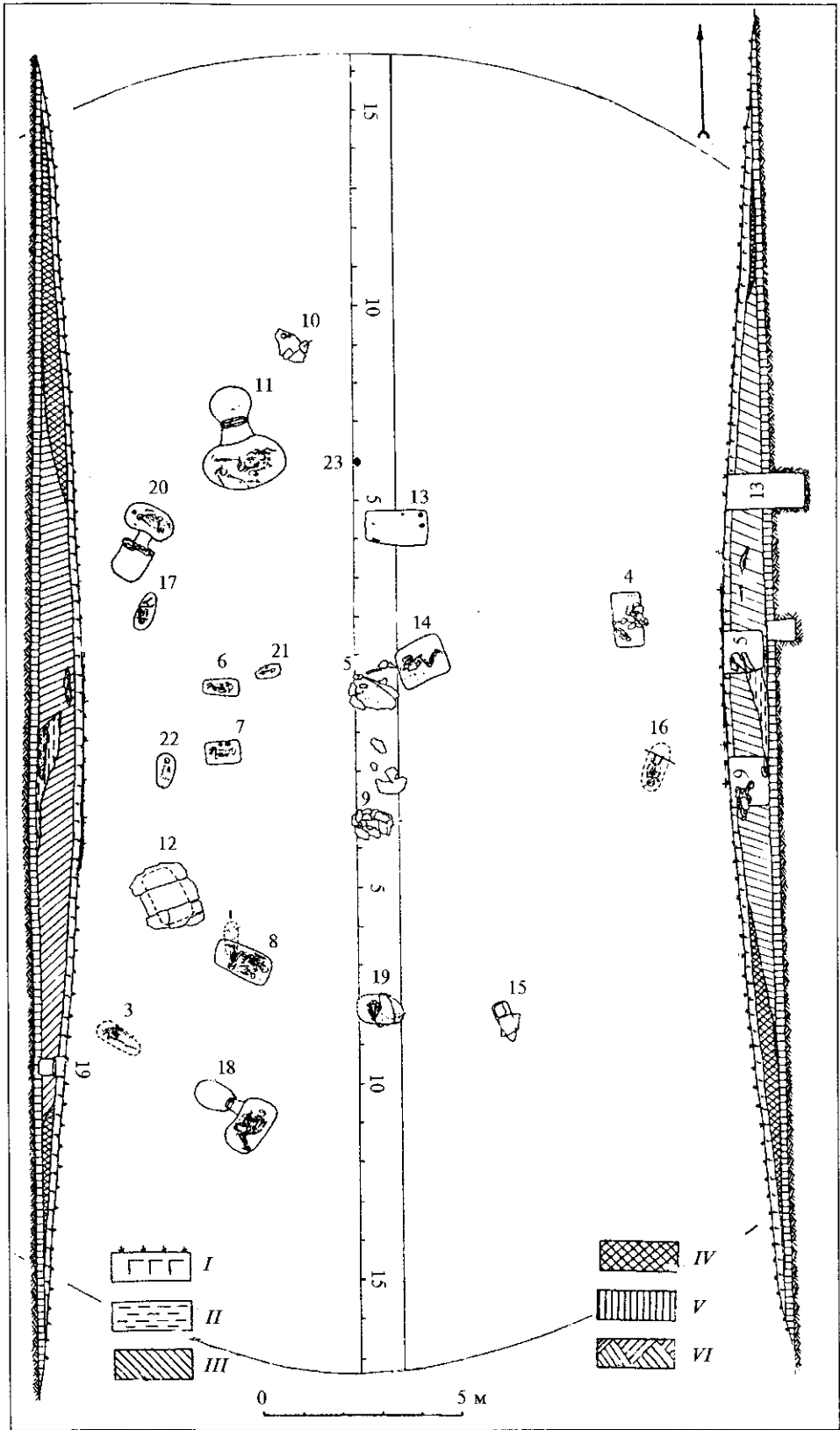

Рис. 1. Західнодніпровський курган. План та профілі центральної бровки: I — гумус (орний шар); II — материковий викид (глина); III — первинний насип; IV — вторинний насип (досипка); V — похований ґрунт; VI — материк

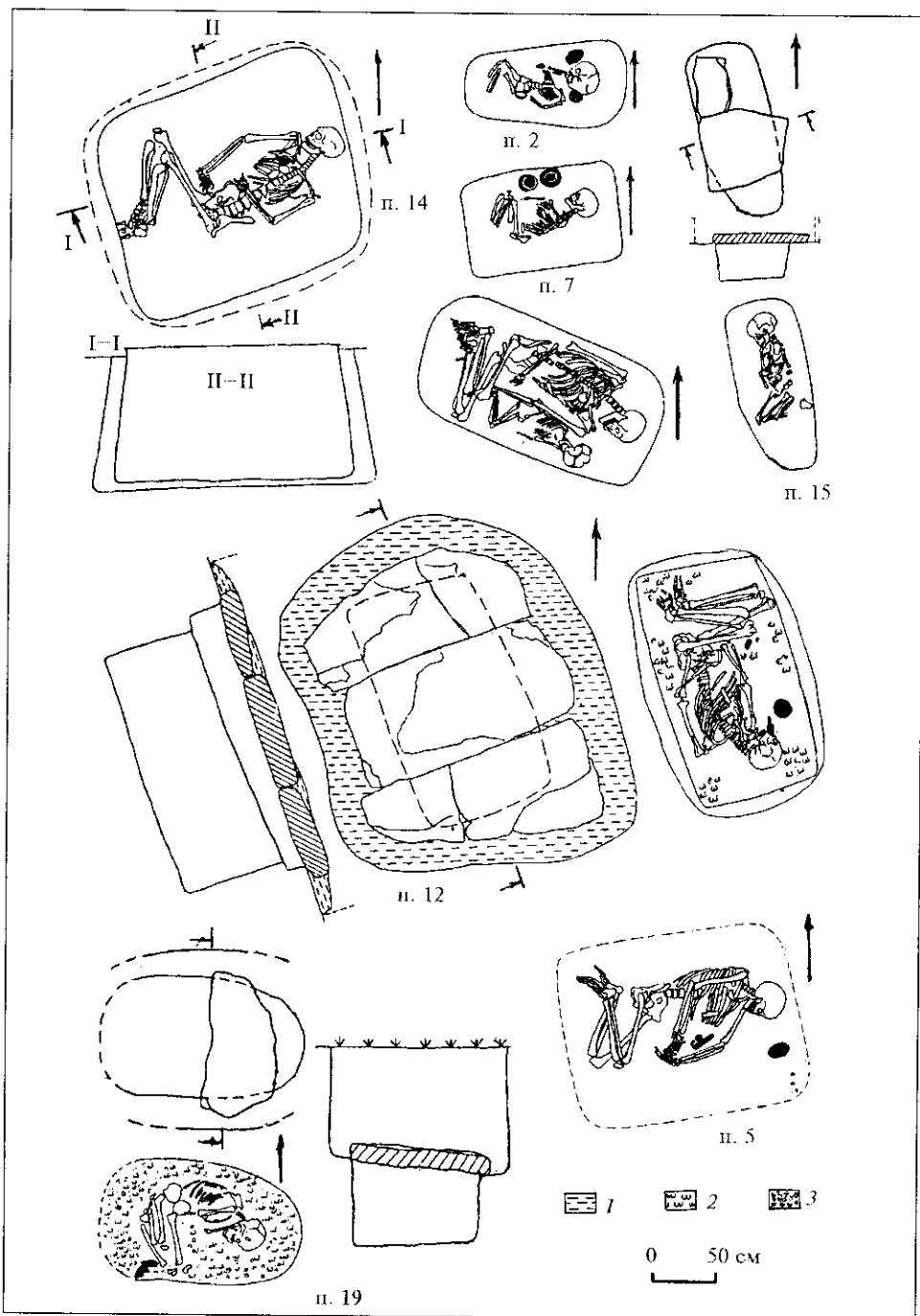

Рис. 2. Ямні та передскіфське поховання: 1 — глина; 2 — мушлі; 3 — морська галька

відщеп (рис. 3, 3, 4), а також кавалок вохри й шматочок оксидів заліза жовтого кольору. На 0,25 м південніше черепа зафіксовано жовту пляму оксидів заліза розміром 0,15 × 0,1 м, а в південно-східному кутку споруди — декілька кісток вівці. Застосування оксидів заліза як фарби відоме з доби ранньої бронзи². Беручи до уваги великий розмір точила, наявне поховання слід зарахувати до передскіфської доби, для якої були властиві і влаштування впускної могили в «маківці» кургану, і позиція небіжчика, і наявність кременевого відщепу та кісток дрібної рогатої худоби³.

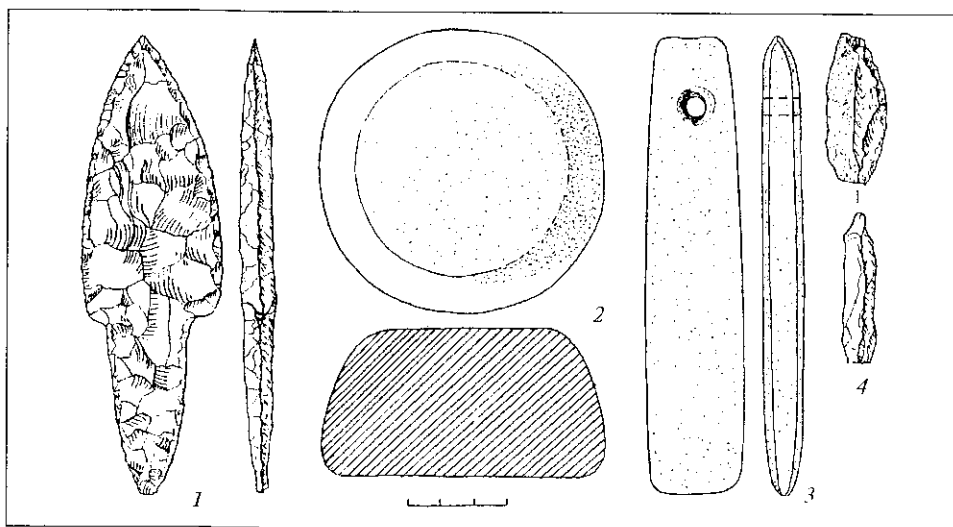

Рис. 3. Кам'яні знаряддя з кургану: 1 — пох. 12; 2 — пох. 16; 3, 4 — пох. 5

Поховання 6 (ямне) виявлено в 3 м на захід від центру. Нижня частина овальної в плані могильної ями, орієнтованої широтно, заглиблена в материк на 0,2 м. Могила (0,93 × 0,48 м) мала прямокутні стінки й розширювалася до сходу. Кістяк дитини лежав черепом до сходу, на спині з нахилом на правий бік, з підібганими ногами (рис. 2, 2). Права рука була випростана, а ліва — ледь зігнута. На дні

могили — білий тлін від підстилки з камки. Направо від голови стояв невисокий горщик з поверхнею, заштрихованою гребінкою (рис. 4, 4), а наліво — мініатюрний горщик з опуклими, різко профільованими плічками (рис. 4, 2).

Поховання 7 (ямне) знаходилося у 3,4 м на захід — південь — захід від центру. Нижню частину могильної ями, орієнтованої широтно, з незначним відхиленням від осі захід — південь — захід — схід — північний схід, простежено в материк, де глибина її — 0,15 м. У плані яма мала підпрямокутну форму із заокругленими кутами розміром 0,9 × 0,6 м. Кістяк дитини (рис. 2, 3) лежав на правому боці головою до сходу та з підібганими ногами. Права рука була випростана, а ліва — зігнута під тупим кутом поверх тулуба. Кістки пофарбовані вохрою. Простежено підстилку з камки. Перед грудьми дитини стояли два горщики: один декоровано відбитками шнурового орнаменту у вигляді одинарних зигзагів на плічках (рис. 4, 3), а другий — із штрихованою гребінцем поверхнею (рис. 4, 5).

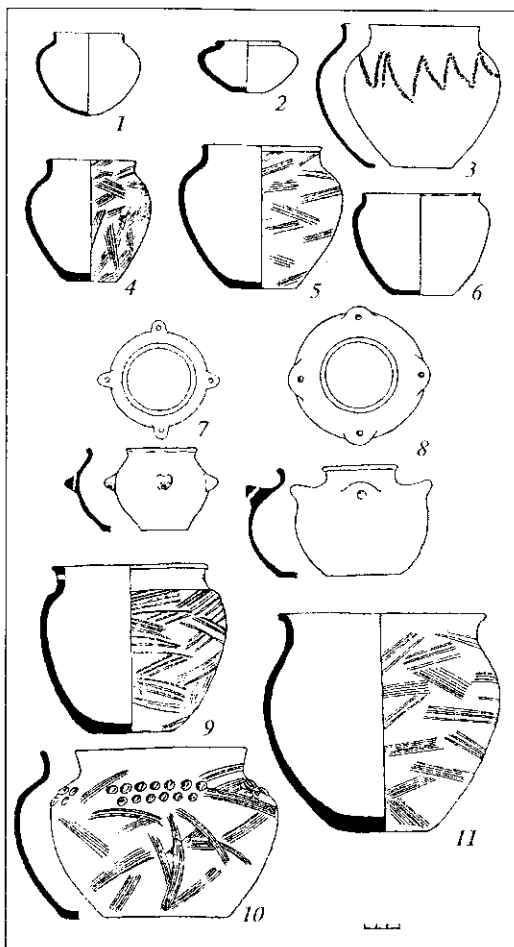

Рис. 4. Кераміка з кургану: 1 — пох. 13; 2, 4 — пох. 6; 3, 5 — пох. 7; 6, 7 — пох. 10; 8 — пох. 23; 9, 11 — пох. 20; 10 — пох. 18

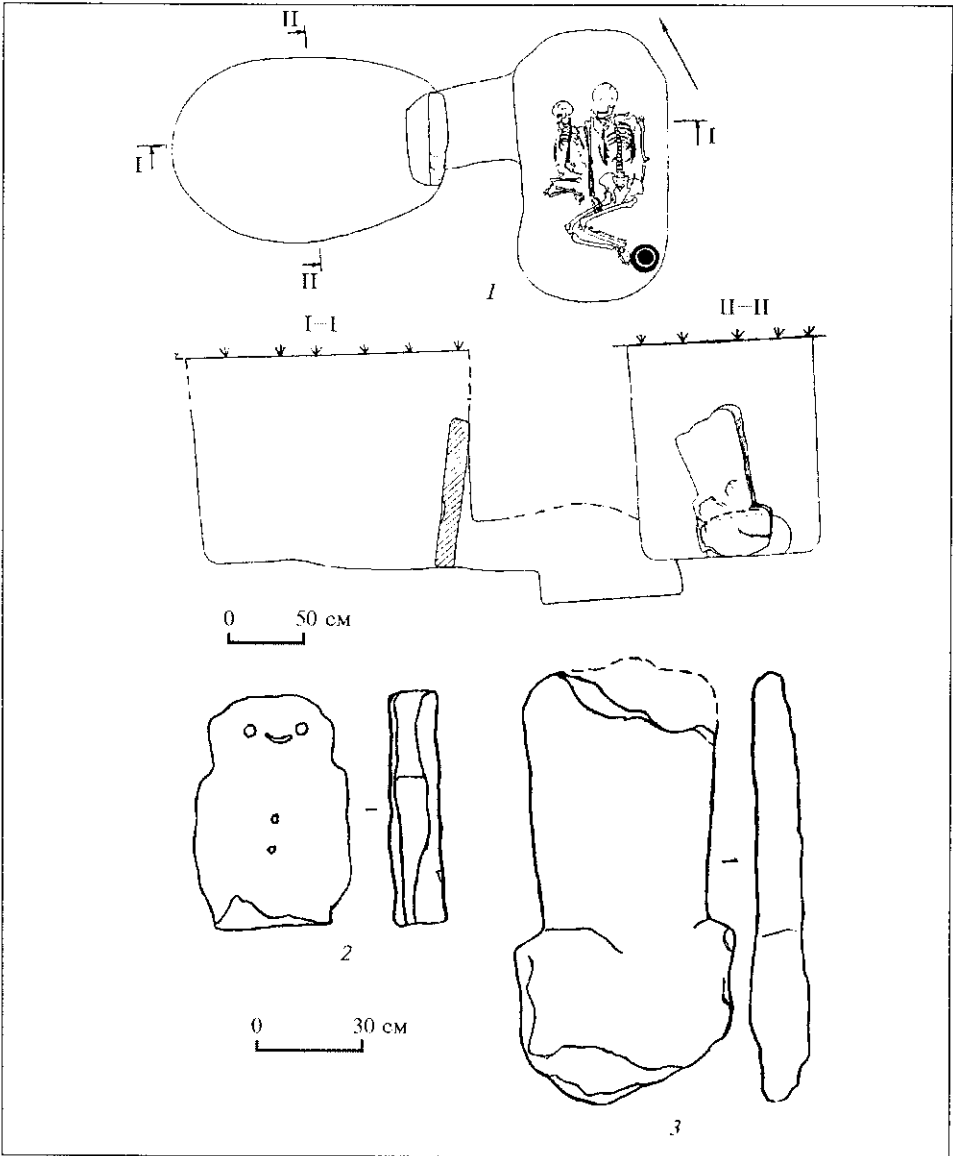

Рис. 5. Кам'яні антропоморфні стели: 1 — пох. 18 зі стелою, що закриває вхід до дромосу; 2 — стела з пох. 9; 3 — стела з пох. 18

Поховання 8 (ямне) було виявлено в 7,2 м на південь — південь — захід від центру. Підпрямокутну яму із заокругленими короткими стінками та кутами (1,45 × 0,78 м) було зорієнтовано вздовж осі схід-південь-схід — захід-північ-захід. Глибина ями з прямовисними стінками, зафіксована в матеріку, — 0,8 м. Численні мушлі устриць було виявлено в засипці, а окремі — на дні могили. Поховання парне: чоловік 25—30 років і дитина лежали в ідентичних позах, головами на схід — південь — схід, на спині з підібганими ногами (голова та ноги відхилені наліво), ліва рука випростана, а права — зігнута впоперек тулуба. На дні могили — підсипка з вохри. Багато вохри помічено біля потилиці дорослого (рис. 2, 4).

Поховання 9 (ямне) було знайдено біля самої поверхні в 2,5 м на південь від 0. Кам'яні брили перекриття були порушені оранкою. Верхня брила виявилася примітивною антропоморфною стелою заввишки 0,68 м. У скульптури виділені голова та плечі, заглибинами позначені очі та рот. Ще дві нечіткі заглибини (одна під одною) помітні на середині тулуба (рис. 5, 2). Під брилами знаходилися решт-

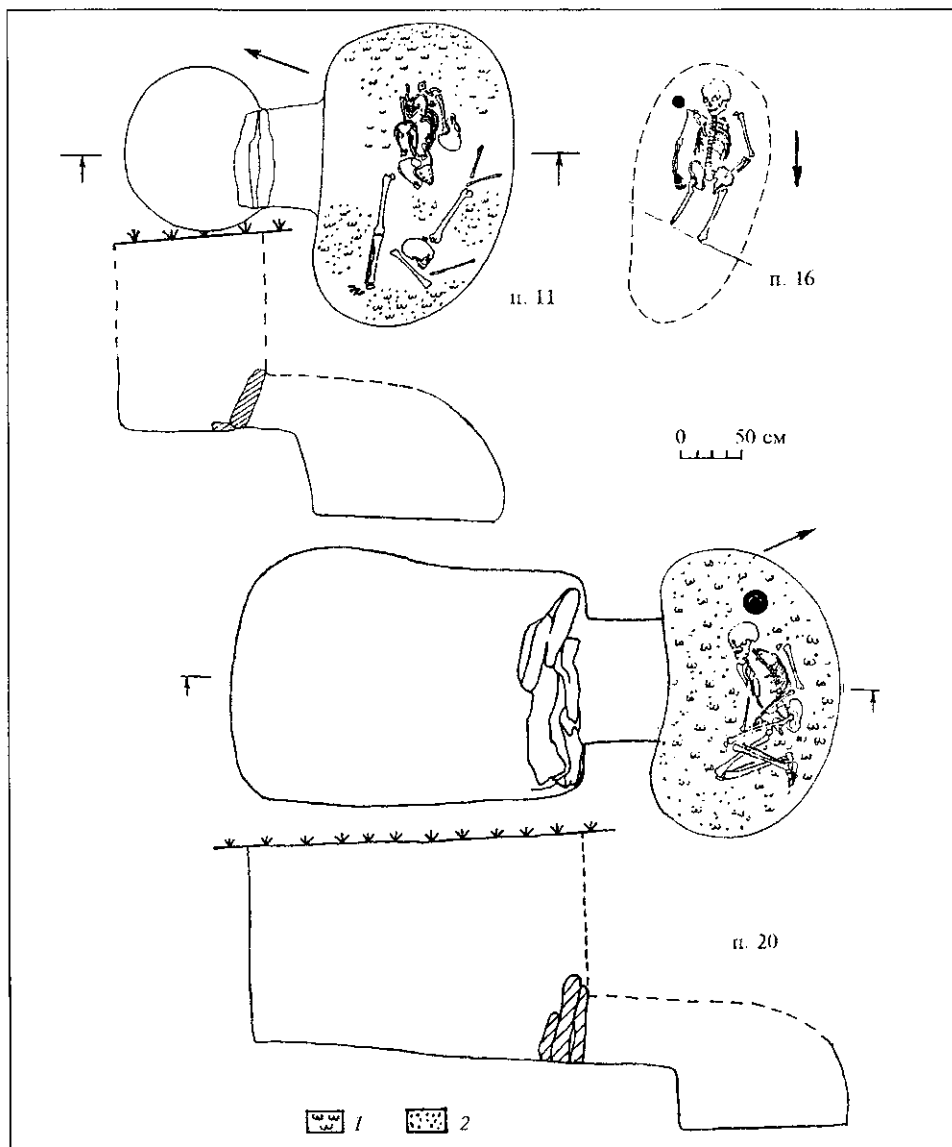

Рис. 6. Катакомбні поховання: 1 — мушлі; 2 — морський пісок

ки зруйнованого поховання: уламки черепа та стегнової кістки, фаланги пальців. На черепі були помітні сліди вохри.

Поховання 10 (катакомбне) виявлено у 6,5 м на північ від центру. На глибині 0,95 м від 0 було знайдено чотири плоскі камені, що лежали горизонтально, заходячи один на другий. Попід найбільшим з них (0,94 × 0,58 × 0,15 м) стояли два горщики: один — із широким вінцем та низькою шийкою (рис. 4, 6), а другий — мініатюрний, із сферичним тулубом та чотирма пипкоподібними вушками, простромленими вертикально (рис. 4, 7). Небіжчика тут не виявлено. Зважаючи на перекриття, яма попід ним, яку не прослідковано в насипу, орієнтована вздовж осі північ-північ-захід — південь-південь-схід із приблизним розміром 1,1 × 0,7 м. Така споруда була достатньою для дитячого поховання, яке могло зітліти, якщо це не був кенотаф.

Поховання 11 (катакомбне) знаходилося у північно-західному секторі кургану. Вхідний колодязь зафіксовано в 7 м на північ — північ — захід від 0 на рівні похованого ґрунту. Дно колодязя заходило на 0,4 м у материк, а глибина його від поверхні становила близько 1,5 м. У плані колодязь майже круглий (1,12 × 1,0 м). Перехід із нього до дромосу намітився на південь — південь — схід і був прикритий брилою розміром 0,68 × 0,45 × 0,1 м (рис. 6, 1). Брилу було поставлено на реб-

ро з нахилом у бік дромосу й закріплено в основі кількома дрібними каменями та промазано з боків глиною. Похиле дно дромосу (його довжина 0,35 м, ширина та висота — по 0,4 м) вело до камери, дно якої виявлено на 0,6 м глибше. Камера мала овальну в плані форму зі спрямленою вхідною стінкою (довжина 2,1 м, максимальна ширина 1,3 м, прослідкована висота — близько 0,9 м) і була орієнтована вздовж осі захід-південь-захід — схід-північ-схід. У камері віднайдено кістяк чоловіка віком 40—45 років. Анатомічний порядок розташування кісток порушено з ритуальною, імовірно, метою. Кістки перемішані, за винятком частини ребер, правої половини тазу та випростаної правої ноги. Вони дають змогу реконструювати первинну позицію небіжчика у випростаному стані головою на схід — північ — схід. Дно камери було посипано піском з мушлями устриць. Ознак вохри не помічено.

Поховання 12 (ямне) виявлено в 6,5 м на південний захід від центру на рівні похованого ґрунту. Упоперек могили, орієнтованої з півдня — сходу — півдня на північ — захід — північ, лежали три кам'яні брили, перекриваючи її внутрішню нижню частину (рис. 2, б). Брили мали вирівняні обриси й були щільно підведені одна до одної. Їхня товщина — 0,08—0,1 м. Середня брила підпрямокутної форми (1,3 × 0,58 м) виявилася примітивною стелою з прослідкованим виступом — «головою» на одному з коротких боків. Можливо, антропоморфну роль відігравала й південна брила видовжено-трикутної форми з близькими габаритами. Перекриття було обмазано чистою глиною поміж брилами, а особливо рясно між краями з утворенням своєрідної кайми за периметром ями. Могила мала ступінчасту конструкцію. Її верхня частина, не прослідкована в насипу, мала глибину близько 1 м і виходячи з обрисів перекриття була значно довша та ширша за нижню. Остання ж, опущена в похований ґрунт та материк на 0,72 м, мала підпрямокутну форму з заокругленими кутами (1,6 × 0,98 м по дну). Під перекриттям яма мала виступ за периметром завширшки 0,1 м та заввишки 0,15 м. Скелет чоловіка 50—60 років лежав на спині з нахилом на правий бік та підібганими ногами. Його права рука випростана вздовж тулуба, ліва — зігнута в лікті з кистю на крижових кістках. Попід лицевою частиною черепа лежало кремене-ве вістря дротика чи ніж завдовжки 14 см (рис. 3, 1). Біля черепа та колін виявлено вохру, а біля колін — ще й вуглинку. Людину поклали на підсипку з мушель устриць товщиною до 0,08 м. Мушлі, поза тим, перекривали кістяк і траплялися в засипці ями.

Поховання 13 (ямне) знаходилося в 4,0 м на північ від 0. Виявилось темною плямою підпрямокутної форми в матеріку. Яма була орієнтованою широтно, дещо розширюючись до сходу. Її розмір 1,5 × 0,9 м, глибина в матеріку — 0,8 м. Кістяка в могилі не знайдено, але в північно-східному кутку стояв горщик з округлим дном та сферичним тулубом (рис. 4, 1). У східній частині ями та на середині під північною стінкою помічені плями вохри, розташовані так, ніби вони вказують на позицію голови та рук небіжчика. У південно-західному кутку ями лежала бараняча лопатка.

Поховання 14 (ямне, основне) виявлено в 1,0 м на північний схід від 0 за темною плямою на похованому ґрунті, де й була його денна поверхня. Материковий викид розміщено на південь від могили. Яма, орієнтована зі сходу — півночі — сходу на захід — південь — захід, мала підпрямокутну форму. Її стінки незначно розширилися до дна, де вона мала розмір 1,65 × 1,4 м та глибину 0,8 м. Кістяк чоловіка 40—50 років лежав черепом на схід — північний схід на спині з невеликим нахилом направо з підібганими в колінах туди ж ногами. Права рука була простягнута вздовж тулуба, ледь зігнута в лікті, а кисть її підведена до крижів. Ліва рука була зігнутою під прямим кутом упоперек тулуба. Кістки людини забарвлені вохрою.

Поховання 15 (ямне) знаходилося у 8,6 м на південь — південь — схід від 0, де горизонтально лежали дві брили за лінією північ — північ — захід — південь — південь — схід, що відповідає орієнтації могили (рис. 2, 5). Розміри брил: 0,55 × 0,45 × 0,12 м та 0,37 × 0,24 × 0,07 м. Попід ними знаходилася вузька яма видовжено-овальної форми, що звужувалася у напрямку на південь і була заглиблена в похований чорнозем та материк на 0,25 м. Розмір у плані 1,04 × 0,42 м. Судячи з розташування брил, яма мала виступи на рівні похованого чорнозему. В ній було поховано дитину, орієнтовану головою на північ — північ — захід, на правому боці з

підібганими до крижів ногами. Права рука була випростана вздовж тулуба, а від лівої збереглася лише плечова частина, що лежала поверх ребер. На кістках — сліди вохри.

Поховання 16 (катакомбне) було прослідковано в насипу на відстані 7,7 м від центру на південь — схід — схід на глибині 0,93 м від 0. Конструкцію поховальної споруди прослідкувати не вдалося. Кістяк небіжчика лежав випростано на спині, головою до півдня (рис. 6, 2). Правиця була випростаною вздовж тулуба, кисть її стиснута в кулак; ліва ж легко зігнута в лікті, з кистю на крижах. Стегнові кістки були розташовані паралельно й ледь відведені наліво (імовірно, відповідно до форми камери), а гомілки зрізані траншеєю. Біля правого плеча небіжчика було покладено круглого розтирача із зеленуватого пісковнику, діаметр — 8,7 см (рис. 3, 2). Біля голови, на колінах і особливо на ногах — вохра.

Поховання 17 (катакомбне?) було виявлено в 6,5 м на захід — північ — захід від центру за плямою в матеріку. Овальна яма було орієнтовано з південь-південь-заходу на північ-північ-схід (1,08 × 0,72 м), глибина в матеріку — 0,15 м. Кістяк літньої жінки лежав головою на південь — південь — захід на правому боці. Правиця була випростана вздовж тулуба й тримала пальцями підібгану ліву ногу. Лівиця зігнута під прямим кутом упоперек тулуба, зап'ястя її перекривало праву руку. Під черепом та на кістках — вохра.

Поховання 18 (катакомбне) було прослідковано в 10,7 м на південь — південь — захід від 0 за плямою у похованому чорноземі. Форма вхідного колодязя (рис. 5, 1) овальна в плані (2,2 × 1,45 м), стінки прямовисні, а дно знижується до дромосу та камери. Глибина його від рівня похованого ґрунту — 1,35 м, від поверхні кургану — 1,7 м. Колодязь було орієнтовано з північ-захід-заходу на південь-схід-схід, а камеру розташовано перпендикулярно до нього. У напрямку південь — схід — схід до камери вів короткий дромос з похилим дном завдовжки та завширшки по 0,6 м, заввишки — 0,4 м. Вхід з колодязя до дромосу перекривала вапнякова антропоморфна стела, поставлена вертикально. Висота стели 1,2 м, товщина — 0,12 м, обидві площини ретельно заглажені, а верхній край частково збитий (рис. 5, 3). Дно камери виявилось на 0,4 м нижче від дна дромосу, який підведено до північної, а не до середньої частини камери. Форма камери — бобоподібна (2,2 × 1,18 м, реконструйована висота — 0,8 м). У ній були поховані чоловік і підліток. Обидва були орієнтовані головами на північ — північ — схід, а обличчя небіжчиків повернуті в бік дромосу (направо). Покладені ж вони на спину із зігнутими в колінах направо ногами та випростаними вздовж тулуба руками. Ліва рука підлітка знаходилася поверх правої руки дорослого. Забарвлення кісток вохрою — інтенсивне. Біля ніг дорослого стояв приземкуватий горщик з широким вінцем та дном. Червона поверхня доброго випалу декорована гребінчастим штрихуванням. На плічках — орнамент із двох горизонтальних рядів відбитків пальця з розривами в трьох місцях (рис. 4, 10).

Поховання 19 (ямне) знаходилось у 8,0 м на південь від 0. Реконструюється ступінчаста форма перетину могили, орієнтованої широтно. Глибина її від поверхні 1,1 м, а дно було врізане в похований ґрунт. Камінь розміром 0,85 × 0,4 × 0,1 м лежав на виступі, перекриваючи нижню частину овальної ями, що збереглася. Її розмір 1,15 × 0,7 м, глибина — 0,45 м. В ямі було поховано підлітка головою до сходу у зібганому стані на правому боці. Зігнуті в ліктях руки були підведені кистями до обличчя. Біля колін лежала щелепа барана. Відмічено рясну підсіпку мушель з домішкою морської гальки під тілом небіжчика й таку саму засипку ями.

Поховання 20 (катакомбне) було помічено в 6,0 м на північний захід від 0. Вхідний колодязь мав овальну в плані форму (2,35 × 1,3 м, глибина — близько 1,4 м від поверхні), будучи орієтованим з північ-північ-сходу на південь-південь-захід (рис. 6, 3). У засипці було знайдено хребет дельфіна. Дно колодязя мало нахил до дромосу в напрямку на північ — північ — схід. Заклад дромосу утворювали п'ять масивних брил заввишки до 0,6 м, поставлених на ребро в три ряди. Понад закладом було виявлено уламки великого ліпного горщика з відкритим вінцем, пласким дном та заглаженою поверхнею, декорованою гребінчастими розчосами (рис. 4, 11). Короткий похилий дромос мав довжину 0,6 м, ширину — 0,8 м, імовірну висоту — близько 0,5 м. Викопана в матеріку камера була орієнтована перпендикулярно дромосу та вхідній ямі й мала бобоподібну в плані

форму (1,96 × 1,12 м). Дно її на 0,4—0,45 м нижче від дна дромосу. Тіло чоловіка 40—45 років поклали головою на південь — південь — захід на спині з нахилом направо. Його ноги були зігнутими в колінах направо, права рука — випростаною, а ліва — зігнутою під прямим кутом поверх попереку. Кістки забарвлені вохрою. В узголів'ї стояв догори дном горщик з двома отворами на шийці для підвішування, забитий піском. Поверхня посудини — червона, донизу чорна, декорована гребінчастим штрихуванням, окрім шийки (рис. 4, 9). Дно камери вкрито шаром морського піску з мушлями товщиною до 0,06 м.

Поховання 21 (ямне) знаходилося в 2,0 м на захід — північний захід від 0. Нижня частина ями, орієнтована з північного сходу до південного заходу, мала овальну форму в плані (0,8 × 0,5 м) і заглиблена в материк на 0,1 м. Тіло дитини було покладене головою до північного сходу. Погана збереженість кісток не дала змоги уточнити позицію небіжчика. Кістки були забарвлені вохрою. На грудях виявлені два баранячих астрагали.

Поховання 22 (ямне) було виявлено в 5 м на захід — південний захід від 0. Овальна в плані яма (1,0 × 0,6 м) була орієнтована з півночі на південь і заглиблена в материк на 0,15 м. Кістяк дитини лежав на правому боці з підібганими ногами. Права рука небіжчика випростана, ліва — зігнута. Кістки забарвлені вохрою.

Поховання 23 (катакомбне) було зафіксовано в насипу, на відстані 6,0 м на північ від центру та на глибині 0,9 м від 0, де було знайдено вузькошийну амфорку з чотирма вертикально простромленими вушками для підвішування (рис. 4, 8). Посудинка лишилася, ймовірно, від впускного дитячого (?) поховання, де кістяк зотлів.

Поховання доби бронзи в дослідженому нами кургані належать до різних етапів ямної та катакомбної культур.

Основне поховання 14, судячи з форми могили та позиції небіжчика⁴, належало до другого з чотирьох етапів ямної культури, виділених для Криму⁵. Тим самим визначається й час спорудження кургану — кінець III тис. до н. е. До цього самого етапу можна зарахувати й низку впускних поховань, посипаних, як і основне, вохрою. Ступінчаста форма могильних ям 12, 15 та 19 є показовою як для першого (тут він виключений), так і для другого етапів, а позиції небіжчиків — для другого.

Цікаво, що досі в Криму в могилах з виступами ямної культури перекриття нижнього виступу кам'яними брилами, як це спостерігається в нашому кургані, дослідниками не відзначене, а вважається типовим перекриття з дерева та камки. Конструкції, аналогічні вищепописаним, можна припускати в курганах на Південному Бузі: в іншому разі неможливо уявити собі впускні ями, в яких брили перекриття нижньої частини ями виходять поза її край⁶.

Кременеве вістря дротика чи ніж з так чітко позначеним черешком з поховання 12 для ямної культури не є звичайним. Дві досить близькі аналогії йому є в катакомбній культурі Криму⁷. Для ямної ж культури нам відомо листоподібне вістря з Житомирської обл.⁸.

Парні поховання, на кшталт поховання 8, найхарактерніші для другого етапу ямної культури Криму. Дитячі поховання 6 та 7 супроводилися двома горщиками (рис. 4, 2—5), типовими також переважно для другого етапу. До ямної культури, судячи з округлодонної посудини (рис. 4, 1), належало й поховання 13.

Горщики з чотирма вушками з поховань 10 та 23 (рис. 4, 7, 8) знаходять аналогії в ямній культурі Надсивашся (іноді це посудини з двома вушками)⁹, а також у Новопиліпівці¹⁰. Проте плоске дно та дві пари вушок показові для посуду третього періоду катакомбної культури Криму. Зважаючи на цю обставину, порівняно пізню стратиграфічну позицію цих поховань у насипу та відсутність поховальних споруд, поховання 10 та 23 можна зарахувати, швидше за все, до катакомбної культури.

Для ямної культури показовим було зафіксоване в Західнодонузлавському кургані застосування антропоморфних стел у перекритті могил¹¹. Стела, що перекривала поховання 9, досить добре модельована для такого роду скульптури. Її відрізняє велика голова з позначеними рисами обличчя (рис. 5, 2). Примітивнішими є стели з перекриття поховання 12. Стела, що перекривала вхід до дромосу катакомбного поховання 18 (рис. 5, 1, 3), була, можливо, використана вто-

ринно. Аналогії їй ми вбачаємо як у ямному похованні з кургану на Південному Бузі, так і в насипу того самого кургану, де містилося і катакомбне поховання¹².

Для катакомбної культури в Криму (початок II тис. до н. е.) виділено три етапи¹³. До першого з них можна зарахувати поховання 18 та 20: характерні поховальні споруди з великими підпрямокутними чи овальними в плані колодязями та бобоподібними камерами; позиція небіжчика — на спині з нахилом на бік, обличчям до входу, одна рука буває зігнутою, ноги — підібганими. Вохра частіше за все трапляється на черепі та ногах, орієнтація — нестійка. Саме в комплексах того етапу в Криму були двічі знайдені поставлені догори дном неорнаментовані горщики, як у похованні 20 нашого кургану¹⁴. Широкий горщик із круглими вм'ятинами з поховання 19 має аналогії на ранньому етапі катакомбної культури Нижньої Наддніпрянщини¹⁵.

Типові для пізнього етапу катакомбної культури ознаки — кругла форма та невеликий розмір колодязя, випростана позиція небіжчика, відсутність вохри — ми бачимо в похованні 11, де мало місце розчленування тіла, також відоме в катакомбній культурі¹⁶. Судячи з випростаного стану, до пізнього етапу слід зарахувати поховання 16, де наявність вохри для цього етапу є нечастою. Знайдений у цьому самому похованні круглий розтирар має аналогії як в ямній, так і в катакомбній культурі Криму¹⁷. Можливо, до цього етапу належать напівзруйноване дитяче поховання 3, випростане й без вохри, та зруйноване поховання 2. У цих випадках не можна виключати ймовірності поховання небіжчиків катакомбної культури в ямах.

Отже, у дослідженому нами кургані виявлено 13 поховань ямної культури й 7 чи 9 катакомбних. Як уже зазначено, курган використовували і в передкіфський час: до його верхівки впущене поховання 5.

Цікаво, що за античної доби, коли поряд існувало Західнодонузлавське городище (IV—III ст. до н. е.), мешканці його (греки) не ховали своїх небіжчиків у насипу кургану.

¹ Дашевская О.Д. Работы Донузлавской экспедиции // АО-1967. — М., 1968; Голенцов А.С. Раскопки Западно-Донузлавского городища // АО-1972. — М., 1973.

² Кривонова-Гракова О.А. Погребения бронзового века и предкифского времени на Никопольском курганном поле // МИА. — 1962. — № 115. — С. 11.

³ Тереножкин А.И. Киммерийцы. — Киев, 1976. — С. 93 сл., 99, 146.

⁴ Телегин Д.Я. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи европейской части СССР // Энеолит и бронзовый век Украины. — Киев, 1976. — С. 6. — Рис. 1, II, 4.

⁵ Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Северное Присивашье в V—I тысячелетиях до н. э. — Симферополь, 1969. — С. 40—45. — Рис. 12.

⁶ Ковпаненко Г.Т., Буянтян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. — Киев, 1978. — С. 11—12. — Рис. 3; 7—9.

⁷ Щепинский А.А. Культуры энеолита и бронзы в Крыму // СА. — 1966. — № 2. — Рис. 1, 86; Крис Х.И. Раскопки раннеставровского поселения в Инкермане // КСИИМК. — 1955. — Вып. 58. — С. 38. — Рис. 9, 1.

⁸ Телегин Д.Я. Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии юга Украины // СА. — 1977. — № 2. — С. 6. — Рис. 2, 1.

⁹ Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Указ. соч. — Рис. 28, 11; 72, 18; 78, 7.

¹⁰ Вязьмитина М.І., Іллінська В.І., Покровська Є.Ф., Тереножкин О.І., Ковпаненко Г.Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу «Аккермень» АП УРСР. — К., 1970. — Т. 8. — С. 30. — Рис. 4, 12.

¹¹ Телегин Д.Я. Энеолитичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — 1971. — Вип. 4. — Рис. 2; Щепинський А.О. Антропоморфні стели Північного Причорномор'я // Археологія. — 1973. — Вип. 9. — С. 25—26; Рычков Н.А. К вопросу об антропоморфных стелах рубежа энеолита и эпохи бронзы // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — Киев, 1979. — С. 16.

¹² Ковпаненко Г.Т., Буянтян Е.П., Гаврилюк Н.А. Указ. соч. — С. 9, 15. — Рис. 2, 3; 5, 7.

¹³ Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Указ. соч. — С. 48—52. — Рис. 14.

¹⁴ Там же. — С. 48.

¹⁵ Кривонова-Гракова О.А. Указ. соч. — С. 17, 21. — Рис. 7, 1.

¹⁶ Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Указ. соч. — С. 48; Щепинский А.А. Во тьме веков. — Симферополь, 1966. — С. 96.

¹⁷ Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Указ. соч. — С. 102. — Рис. 39, 7; С. 224. — Рис. 88, 6.

Одержано 21.04.94

ЗАПАДНО-ДОНУЗЛАВСКИЙ КУРГАН ЭПОХИ БРОНЗЫ

В 1981 г. в Северо-Западном Крыму, на правом берегу озера-залива Донузлав, рядом с античным Западно-Донузлавским городищем был раскопан курган, который, как выяснилось, к этому городищу отношения не имел. Курган содержал 22 погребения эпохи бронзы и одно предскифское. Погребения эпохи бронзы относятся к различным этапам ямной и катакомбной культур. Их дата конец III — начало II тыс. до н. э. Почти все скелеты (кроме погребений 3 и 11) окрашены охрой. Наиболее поздние катакомбные погребения, 11 (расчлененное) и 16 (частично разрушенное), характеризуются вытянутой позой покойника. В некоторых погребениях обеих культур встречена подсыпка из морских ракушек и песка или гальки. Отдельные погребения ямной культуры перекрывались антропоморфными стелами. Одна стела была использована для заклада дромоса катакомбного погребения 18.

O.D. Dashevskaya, A.S. Golentsov

THE WEST DONUZLAV BURIAL MOUND DATING TO THE BRONZE AGE

In 1981 the burial mound which was located in the northwestern Crimea on the right bank of the lake-shaped gulf of Donuzlav close by ancient Greek hillford of the West Donuzlav was excavated. As it turned out the burial wasn't connected with ancient hillford. The altitude of mound was 1,2 m, the diameter was 34 m. The mound contained 22 graves dating to the Bronze Age and one grave (#5) which is dated to the pre-Scythian period. Graves of the Bronze Age belong to different fazes of Jamnaya (Pit-Grave) (13 burials) and Catacomb culture and date from the end of the 3rd to the beginning of the 2nd millenium BC. Almost all skeletons (with the excepting burials #3 and 11) were colored ocher. The most late burials of the Catacomb culture #11 (divided) and #16 (destroyed partially) are defined by lying stretched posture of the deceased. A banking up the floor made of sea shells and sent or pebbly occurred to the some burials of the both cultures. Some graves of the Jamnaya (Pit-Grave) culture were covered with anthropomorphous steles. One stela was used as a stopper in the dromos of the grave #18 of the Catacomb culture.

Д.В. Журавлев, Л. Хршановски

СВЕТИЛЬНИКИ С ОСТРОВА БЕРЕЗАНЬ В СОБРАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ (Москва)

Статья посвящена публикации светильников архаического и раннеклассического времени с острова Березань, хранящихся в собрании Государственного Исторического музея.

Одна из богатейших коллекций античных древностей на территории постсоветского пространства хранит немало тайн. Одна из коллекций — с острова Березань, переданная в Российский Императорский Исторический музей в 1910 г. Одесским обществом истории и древностей из раскопок Э. фон Штерна 1908 г. Вся эта небольшая коллекция еще ждет подробной публикации¹. В последнее время сотрудниками Исторического музея по инициативе одного из авторов этой статьи развернута масштабная публикация античных коллекций Музея, которые долгие годы были *terra incognita* для научной общественности².

Предлагаемая вниманию читателя небольшая статья интересна прежде всего тем, что вводит в научный оборот серию позднеархаических и раннеклассических светильников из раскопок на Березани — материал, который ни разу еще специально не рассматривался. Широко известен в литературе только светиль-